

CONCELLO DE
PONTEVEDRA

ESCOLAS DEPORTIVAS
MUNICIPAIS DE PONTEVEDRA:

RETOS PARA GARANTIR
A IGUALDADE

CONCELLO DE
PONTEVEDRA

Edita: Concello de Pontevedra

Autora: Iria Vázquez Silva

Coordinación editorial: Nova Xestión Cultural, S.L.

Deseño gráfico e maquetación: Triwus, S. Coop. Galega

ISBN-13: 978-84-697-9983-3

DL: PO 122-2018

Licenza Creative Commons:
Recoñecemento - NonComercial - SenObraDerivada 4.0
Internacional (CC BY-NC-ND 4.0)

ESCOLAS DEPORTIVAS MUNICIPAIS DE PONTEVEDRA:

RETOS PARA GARANTIR A IGUALDADE

1. POR QUE E PARA QUE? FACENDO CAMIÑO CARA A IGUALDADE	6
1.1. ALGÚNS DATOS A TER EN CONTA... ..	7
2. COMO LEVAMOS A CABO O ESTUDO?	12
3. ALGUNHAS DAS NECESIDADES DETECTADAS... ..	14
3.1. A DISTRIBUCIÓN DESIGUAL POR SEXO NAS ACTIVIDADES DEPORTIVAS: A NECESIDADE DUNHA MASA CRÍTICA	15
3.2. A INFLUENCIA DO ENTORNO SOCIAL: A FAMILIA, A ESCOLA E OS MEDIOS DE COMUNICACIÓN	19
3.3. O MONITORADO	21
4. DESCRICIÓN DAS BOAS PRÁCTICAS RECOLLIDAS	25
5. PROPOSTAS DE MELLORA	30
6. CONCLUSIÓNS	37

O deporte é só un dos eidos sociais nos que é preciso fomentar a igualdade de xénero, para conseguir que ser muller ou ser home non sexa algo significativo na vida das persoas. Nisto consiste facer unha xestión feminista, por moito que algunhas persoas non o entendan: impulsar a presenza das mulleres na vida social para equiparar os indicadores que evidencian a súa discriminación.

No deporte escolar, as nenas dedican bastantes menos horas que os nenos á actividade física, e algúns deportes son unha auténtica radiografía dos prexuizos sociais arredor do xénero. A “masculinización” de disciplinas como o fútbol ou o rugby e a “feminización” doutras como a ximnasia rítmica, indican que algo estamos facendo mal. Non existen razóns de peso para que as nenas xoguen menos ao fútbol ou os nenos non pisen sequera o tapiz. Só os prexuizos e os estereotipos de xénero alimentan esa realidade.

Estudos coma este, capaces de evidenciar esta situación indesexábel, son moi necesarios para corrixir e mudar o que temos por unha situación máis saudábel. Por iso quero agradecer a iniciativa, a abnegación de todas e todos os que nos axudaron a realizalo, e traballar cos datos para mudar a realidade. Ninguén dixo que fose fácil lograr un mundo mellor pero, grazas a exemplos coma este, podemos seguir soñando. Mil grazas!

Miguel Anxo Fernández Lores
Alcalde de Pontevedra

1. POR QUE E PARA QUE? FACENDO CAMIÑO CARA A IGUALDADE

Esta publicación ten a intención de abordar o funcionamento das EDM desde os clubs e o monitorado coa finalidade de detectar como mellorar a participación de mozas e mozos nas actividades deportivas, afondando nas causas polas que mozos e mozas participan de xeito desigual nas actividades físicas das Escolas Deportivas Municipais de Pontevedra.

Existe un amplo consenso sobre o feito de que a actividade física é fundamental para o desenvolvemento dunha vida saudable. Como diferentes estudos teñen mostrado (ver por exemplo a Guía PAFIC, 2010), a actividade física extra-curricular (como a das Escolas Deportivas Municipais) resulta fundamental para conseguir na idade escolar a adopción dun estilo de vida activo a medio e longo prazo. Temos que lembrar que as **recomendacións mundiais sobre a actividade física para a saúde** como a realizada pola OMS para mozas e mozos de 5 a 17 anos apuntan que o recomendable é realizar unha actividade física de polo menos **60 minutos ao día nestas idades**.

Tendo en conta este contexto, o estudo levado a cabo e que aquí presentamos, pretende acadar os seguintes obxectivos.

- Indagar en como mellorar a participación de mozas e mozos dun xeito igualitario, incrementando o volume de mozas nas EDM.
- Promover a igualdade de oportunidades entre mozas e mozos, rachando os marcados estereotipos de xénero que existen na selección do deporte.
- Fomentar a transmisión de valores asociados ao deporte, como o compañeirismo, o respecto e a igualdade entre mozos e mozas.

Este estudo parte dunha perspectiva teórica baseada na igualdade de xénero, que posúe unha serie de implicacións que recollemos a continuación:

- Aceptar que as persoas somos diversas (neste sentido diferentes) e iguais como cidadás e cidadáns.

- Recoñecer que as mozas e mozos, homes e mulleres, achegamos á sociedade os nosos coñecementos, saberes etc. e que ambos os sexos debemos poder participar na mesma medida en todas as esferas da vida pública e privada.
- Introducir accións que posibiliten o equilibrio entre mulleres e homes en todos os campos da vida, tamén na actividade física e deportiva.

Nesta liña, esta publicación pretende ser de utilidade para todos os clubs que desexen incorporar diversas iniciativas de cara a promocionar a igualdade nas súas actividades. Para isto, este estudo realizará a continuación unha fotografía do volume de mozos e mozas matriculadas nas Escolas Deportivas Municipais, analizando a súa distribución en función das diferentes actividades deportivas e tratando de indagar nas causas da desigualdade. Tamén, en segundo lugar, recolleremos algunhas das necesidades detectadas nas EDM en relación á igualdade. En terceiro lugar, exporemos as boas prácticas que xa se están levando nas EDM, e por último exporemos unha serie de propostas de mellora para seguir camiñando cara á igualdade.

1.1. ALGÚNS DATOS A TER EN CONTA...

Os datos actuais de inscrición nas Escolas Deportivas Municipais de Pontevedra poñen de manifesto dous problemas principais:

- Existe unha maioría de mozos nas Escolas Deportivas; en concreto só o 36,6% das persoas inscritas son mozas.
- Existen moitas actividades deportivas con grandes diferenzas na participación por sexos. Tal e como se observa na Táboa 1, existen actividades especialmente masculinizadas, como o fútbol, e tamén son poucas as mulleres en actividades como a esgrima, o rugby ou o taekwondo. Porén, hai outras actividades, como a ximnasia rítmica ou o voleibol onde a presenza de mozas supera o 90%. Constatase polo tanto unha distribución moi desigual de mozos e mozas segundo o tipo de actividade deportiva.

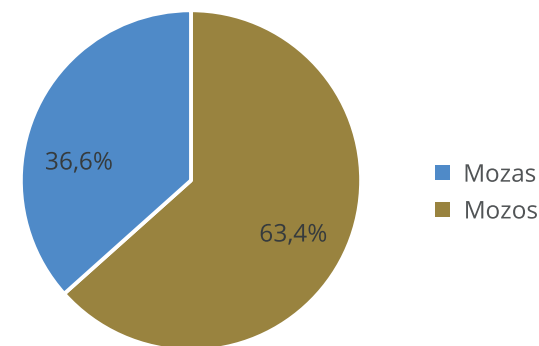
Táboa 1. Mozos e Mozas con matrícula no curso 2016-2017 EDM Pontevedra

Nº	ESCOLA DEPORTIVA MUNICIPAL- CLUB	MOZOS	MOZAS	TOTAL	% MOZAS
1	Fútbol- A.J. de Lérez	98	3	101	3,0
2	Fútbol- Integración Deportiva Pontevedra C.F.	49	2	51	3,9
3	Fútbol sala- Leis 26 Fútbol Sala	87	12	99	12,1
4	Fútbol- Club Escuela de Fútbol Portero 2000	98	2	100	2,0
5	Fútbol- Sociedad Cultural Deportiva Salcedo	59	6	65	9,2
6	Fútbol- Salgueiriños Club de Fútbol	39	3	42	7,1
7	Atletismo- Sociedad Gimnástica de Pontevedra	78	70	148	47,3
8	Baloncesto - CAB Pontevedra	45	28	73	38,4
9	Baloncesto- Club Baloncesto Arxil	2	150	152	98,7
10	Tenis- Casino Mercantil e Industrial	27	12	39	30,8
11	Esgrima- Club Escola Hungaresa de Esgrima Pontevedra	9	1	10	10,0
12	Baloncesto- Baloncesto Estudiantes Pontevedra	117	7	124	5,6
13	Judo- Judo Club Pontevedra	50	10	60	16,7
14	Loita - Club de Loita Pontevedra	5	2	7	28,6
15	Rugbi - Pontevedra Rugby Club	57	4	61	6,6
16	Taekwondo- Club Taekwondo Mace Sport	12	3	15	20,0
17	Balónmán- Sociedad Deportiva Teucro	60	39	99	39,4
18	Tenis - Club de Tennis Pontevedra	67	33	100	33,0
19	Tenis de mesa- Tennis de Mesa Monte Porreiro	14	11	25	44,0
20	Ximnasia Acrobática - Club Treboada	21	41	62	66,1
21	Triatlón- Federación Galega de Triatlón y Péntatlon moderno	22	13	35	37,1
22	Voleibol- Club Voleibol Pontevedra	6	63	69	91,3
23	Xadrez- Escola Xadrez Pontevedra	54	23	77	29,9
24	Balónmán- Club Cisne Balonmano	70	1	71	1,4
25	Ximnasia artística - Club de Ximnasia Pontevedra	19	23	42	54,8
26	Fútbol- C.D. Lérez	4	0	4	0,0
27	Fútbol- Sociedad Deportiva Monteporreiro	48	0	48	0,0
28	Fútbol- ACD A Seca	9	0	9	0,0
29	Ximnasia rítmica- Club Treboada	0	114	114	100,0
30	Ximnasia rítmica- As Triscas	0	16	16	100,0
31	Ximnasia rítmica - Club Rítmica Xiada	0	16	16	100,0
	TOTAL	1226	708	1934	36,6

Fonte: Curso EDM 2016- 2017. Elaboración propia.

Outros estudos, como o realizado por Emilia Fernández García (2013) corroboran esta realidade detectada nas Escolas Deportivas Municipais de Pontevedra: as mozas fan menos horas de deporte á semana que os mozos. En concreto, nas idades entre 10 e 17 anos, os mozos practican entre 4 e 5 días de deporte á semana, e as mozas só 2 días. Polo tanto, as aulas de Educación Física constitúen para moitas mozas a súa principal vía de achegamento a unha actividade que implique exercicio físico. De feito, segundo esta enquisa realizada por Emilia Fernández García (2013) moi poucas mozas chegan ás recomendacións internacionais sobre actividade física (un 18,4% delas), fronte a un 42,1% dos mozos que si practican a actividade física recomendada. Pola súa banda, Alvariñas et al. (2009) realizaron tamén unha enquisa con alumnado de Educación Secundaria (263 alumnos/as) en varios centros de Pontevedra na que detectaron que só un 64% do alumnado realizan na actualidade práctica físico-deportiva, distinguindo ademais importantes diferenzas por xénero: de novo, **o 50% dos rapaces practican deporte 4-5 veces por semana, mentres que no caso das rapazas a categoría que reúne máis respostas é a de 2-3 veces por semana (44,3%)**.

Gráfico 1. Mozos e mozas con matrícula no curso 2016-2017 EDM Pontevedra

Fonte: curso EDM 2016-2017. Elaboración propia

Se analizamos estes datos dos mozos e mozas matriculadas, podemos observar que sobre todo nas idades dos catro aos nove anos é onde existe unha maior diferenza na porcentaxe de mozos con respecto ao das mozas. Nestas idades, a porcentaxe de mozas está por debaixo do 40%. Porén, a partir dos dez anos, o volume de mozas recupérase con respecto aos mozos, aínda que aos trece anos volve haber un descenso importante na porcentaxe de mozas, que se recupera aos catorce.

Táboa 2. Porcentaxe de mozos e mozas por idades con matrícula no curso 2016-2017¹

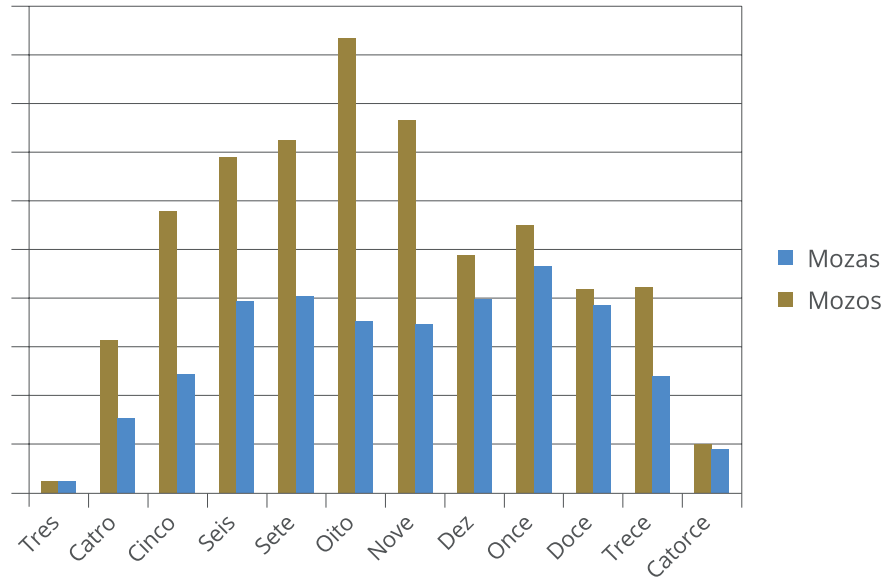
IDADE	% MOZAS	% MOZOS
Tres anos	50,0	50,0
Catro anos	33,0	67,0
Cinco anos	29,7	70,3
Seis anos	36,4	63,6
Sete anos	35,8	64,2
Oito anos	27,5	72,5
Nove anos	31,4	68,6
Dez anos	44,9	55,1
Once anos	45,8	54,2
Doce anos	47,8	52,2
Trece anos	36,1	63,9
Catorce anos	47,4	52,6

Fonte: curso EDM 2016-2017. Elaboración propia

Este gráfico no que se recolle o volume de mozos e mozas matriculadas por idade mostra claramente que nas idades centrais, dos catro aos nove anos, que é cando maior volume de mozos/as están inscritos/as na EDM, é onde existe menor volume de mozas respectivamente con respecto aos mozos. Isto indícanos que temos que realizar un esforzo especial nas idades tempe-

rás e no fomento da actividade física a partir de idades moi novas.

Gráfico 2. Volume de mozos e mozas con matrícula na EDM Pontevedra

Fonte: curso EDM 2016-2017. Elaboración propia

En síntese, e como veremos ao longo desta publicación, cómpre mudar esta tendencia, e reactivar a actividade física entre mozos e mozas, sen esquecer o especial énfase que debemos facer na igualdade de xénero e na loita contra a discriminación das mozas nos deportes.

1 Existen 26 casos nos que non se puido ter acceso á data exacta de nacemento. Porén, non existen apenas diverxencias coas porcentaxes de xénero totais, e estes datos nos permiten analizar a dinámica por idades.

2. COMO LEVAMOS A CABO O ESTUDO?

A nivel metodolóxico, a elaboración desta diagnose levouse a cabo a partir dunha estratexia metodolóxica mixta. É dicir, empregamos dous tipos de técnicas de investigación: en primeiro lugar, realizouse unha recollida de datos a través de cuestionarios que foron pasados aos clubs. En segundo lugar levamos a cabo unha metodoloxía cualitativa, realizando entrevistas en profundidade con adestradores/as. A nosa intención con esta metodoloxía mixta foi recoller unha información o máis completa posible, e onde os propios clubs e monitorado tiveran un espazo para expresar en voz propia as súas necesidades e propostas de mellora. Sintetizamos a continuación as técnicas de investigación empregadas.

→ **Perspectiva cuantitativa:** Recollida de cuestionarios para cada escola deportiva municipal coa intención de realizar unha fotografía das actividades que se están a levar a cabo nas Escolas Deportivas Municipais, e de detectar tamén as súas necesidades e boas prácticas. **Das trinta e unha escolas, cubriron o cuestionario vinte e dúas escolas que detallamos abaixo, polo que tivemos unha porcentaxe de resposta do 71%.** A maiores, para cada escola deseñamos outro cuestionario para a recollida de datos sobre o monitorado: un total de setenta e seis monitores/as cubriron os cuestionarios, pertencentes ás vinte e dúas escolas que colaboraron neste estudo. Os datos que imos presentar ao longo destas páxinas deixan fóra polo tanto a nove escolas municipais, polo que temos que ter en conta que os resultados cuantitativos que presentamos adoecen de non representar a todas as escolas e clubs; porén, e dada a diversidade de escolas que participaron no estudo, pensamos que este primeiro achegamento si nos proporciona unha información relevante á hora de captar unha serie de tendencias no conxunto das escolas.

Táboa 3. Cuestionarios cubertos polos clubs e monitorado

ESCOLA- CLUB	ENQUISA CLUB	ENQUISA MONITORADO
Fútbol- ACD A Seca	1	1
Fútbol- A.J. de Lérez	1	5
Baloncesto- Club Baloncesto Arxil	1	14
Ximnasia Rítmica- As Triscas	1	2
Baloncesto- Baloncesto Estudiantes Pontevedra	1	7
Fútbol- C.D. Lérez	1	1
Fútbol- Integración Deportiva Pontevedra C.F.	1	1
Esgrima- Club Escola Hungaresa de Esgrima Pontevedra	1	1
Judo- Judo Club Pontevedra	1	1
Rugbi - Pontevedra Rugby Club	1	4
Fútbol- Salgueiriños Club de Fútbol	1	1
Fútbol- Sociedad Deportiva Monteporreiro	1	5
Taekwondo- Club Taekwondo Mace Sport	1	1
Tenis de mesa- Tennis de Mesa Monte Porreiro	1	2
Tenis - Club de Tennis Pontevedra	1	3
Ximnasia rítmica- Club Treboada	1	10
Ximnasia acrobática- Club Treboada	1	4
Triatlón- Federación Galega de Triatlón y Péntatlon moderno	1	1
Voleibol- Club Voleibol Pontevedra	1	6
Xadrez- Escola Xadrez Pontevedra	1	1
Atletismo- Sociedad Gimnástica de Pontevedra	1	5
Balonmán- Sociedad Deportiva Teucro	1	0
TOTAL	22	76

Fonte: elaboración propia

→ **Perspectiva cualitativa:** Leváronse a cabo oito entrevistas en profundidade, de ao redor dunha hora de duración cada unha ao longo da primavera do ano 2017. Todas as entrevistas realizadas foron gravadas. As persoas entrevistadas foron seleccionadas seguindo un tipo de mostraxe cualitativa, que trata de reflectir unha diversidade en función do tipo de actividade física (grupal ou individual), incluíndo tamén actividades tanto masculinizadas como feminizadas. A continuación, recolleemos as persoas entrevistadas e os clubs participantes.

Táboa 4. Entrevistas realizadas

Nº	ENTREVISTAS REALIZADAS	CLUB
1	Adestrador da Escola de Esgrima	Club Escola Hungaresa de Esgrima Pontevedra
2	Adestrador da Escola Balonmán	Sociedad Deportiva Teucro
3	Adestradora da Escola I Balonmán	Sociedad Deportiva Teucro
4	Dous adestradores da Escola Xadrez	Escola Xadrez Pontevedra
5	Adestrador da Escola Judo	Judo Club Pontevedra
6	Adestradora da Escola Voleibol	Club Voleibol Pontevedra
7	Adestrador da Escola Rugby	Pontevedra Rugby Club
8	Adestrador da Escola Fútbol	Club Escuela de Fútbol Portero 2000

Fonte: elaboración propia.

3. ALGUNHAS DAS NECESIDADES DETECTADAS...

Nas seguintes páxinas, imos presentar os principais resultados acadados. En primeiro lugar, presentaranse as **necesidades detectadas** nas Escolas Deportivas Municipais, é dicir, aqueles eidos nos que se constataron dificultades e onde é preciso intervir.

3.1. A DISTRIBUCIÓN DESIGUAL POR SEXO NAS ACTIVIDADES DEPORTIVAS: A NECESIDADE DUNHA MASA CRÍTICA

En xeral, todas as persoas enquisadas e entrevistadas detectan como dificultade que pervivan certos estereotipos de xénero que vinculan algúns deportes aos mozos e outros ás mozas. Xa diferentes estudos citados (Alvariñas et al., 2009) puxeron de manifesto que un dos estereotipos máis resistentes ao cambio é considerar que hai deportes máis apropiados para as mulleres e outros que son para os homes. Hai que sinalar que especialmente importante é a preocupación dalgunhas escolas e clubs onde a presenza de mozas é moi minoritaria. Moitas persoas consultadas afirmaron a necesidade de facer un traballo específico neste eido, mostrando un interese moi importante polos resultados que se presentan nesta diagnose.

Nas entrevistas realizadas detectouse que todas as persoas monitoras entrevistadas salientan a necesidade de que haxa unha “masa crítica” de nenos e nenas suficientes para que se atopen a gusto na actividade deportiva. No caso das escasas rapazas que están en deportes masculinizados existe un problema importante para que entren na actividade e para que se manteñan no deporte ao longo do tempo, existindo abandonos. O mesmo acontece á inversa, no caso de rapaces en actividades moi feminizadas.

Así, tanto en deportes masculinizados como feminizados, o certo é que as persoas entrevistadas **salientan a importancia de que haxa unha “masa crítica” do sexo menos numeroso, para que se sintan a gusto**. Así, neste tipo de casos, as Escolas Deportivas Municipais tentan captar a mozos e mozas e que traian a outros/as compañeiros/as, pero, como podemos ler a continuación, esta non resulta unha tarefa sinxela.

Esgrima (E): o problema é que non entran, o problema é que non entran (as rapazas) (...) porque absurdamente, hai deportes que están asociados máis a mulleres, absurda de todo, igual que... estén asociados a homes, eh? Igual... e as fillas están en ballet, porque lles gusta ballet, e atopar un neno en ballet é unha cousa case imposible, por prexuízos tamén, eh? (Adestrador Escola Municipal de Esgrima)

Voleibol (V): os nenos, tiran os meus amigos de min, se todos vamos ao fútbol, se todos van ao baloncesto... tamén hai un club masculino, e se meu amigo vai a balonmano eu tamén quero...

Entrevistadora (E): detectades que abandonan os chicos?

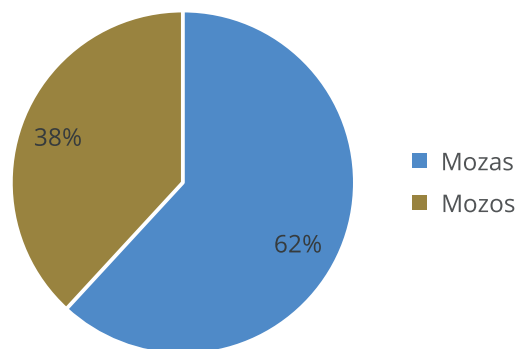
V: si, pero por ese motivo, porque non hai continuidade

E: que facedes?

V: trae a un amigo, é que non temos unha idea, bueno, vou tentar... e non, vouno tentar porque... volven, por exemplo, veña, vou tentalo, a ver se ven un amigo, "o meu amigo non vén porque xa está en fútbol, en taekwondo..." (Adestradora Escola Municipal de Voleibol)

Nos cuestionarios recollidos apréciase a **problemática dos abandonos**; uns abandonos que afectan moito máis ás mozas que aos mozos. A partir dos cuestionarios detectamos un total de 97 abandonos, 60 mozas e 37 mozos. O dato é moi preocupante, e debe motivar unha intervención nesta liña, adaptando en maior medida as actividades cara ás mozas.

Gráfico 3. Número de mozas e mozos que abandonan a actividade deportiva

Fonte: cuestionarios. Elaboración propia

Fotografía cesión do Pontevedra Rugby Club

Ademais da necesidade desta masa crítica de ambos os sexos, algúns e algunhas adestradoras salientan a importancia de ter un equipo sénior tanto de homes como de mulleres, que poida servir como “referente” para a entrada de rapaces e rapazas novas.

Por outra banda, o que si percibimos nas entrevistas foi unha diferenza na incorporación de mozas segundo a súa idade en función do deporte que analicemos. Así, na maioría das actividades deportivas as mozas “desaparecen” nas idades en torno aos doce ou trece anos, unha idade en xeral complicada para o seguimento da actividade deportiva tamén para os mozos. Porén, podemos detectar que hai actividades como o rugby, judo ou atletismo, onde as mulleres se incorporan en maior medida en idades superiores, ao redor dos dez anos. **Isto pode facernos reflexionar acerca da importancia da toma de decisión e elección da actividade deportiva, xa que semella que cando as rapazas gozan dunha maior “autonomía” de elección (a partir dos once ou doce anos), rachan en maior medida cos estereotipos de xénero asociados a certos deportes considerados socialmente máis “masculinos”.** Como xa comentamos máis arriba, aos dez anos comeza a haber unha recuperación na porcentaxe de mozas inscritas nas EDM, superando nos once e doce anos o 45% de presenza feminina.

Para rematar hai que sinalar que o certo é que nas entrevistas realizadas tamén se recolleu que existen actividades deportivas que se atopan sobrepasadas polo volume de participantes inscritos/as, polo que non se valora facer campañas de captación para que haxa unha participación máis igualitaria de rapazas e rapaces, dado que non poden atender a un maior volume de participantes. Este é o caso por exemplo, dalgunha escola de fútbol coa que contactamos: a pesar de que non posúen apenas mozas, e que lles gustaría ter un equipo feminino de fútbol, a saturación no volume de mozos que posúen impídelle centrarse en realizar campañas para captar mozas, e ano tras ano se atopan na mesma situación.

3.2. A INFLUENCIA DO ENTORNO SOCIAL: A FAMILIA, A ESCOLA E OS MEDIOS DE COMUNICACIÓN

A familia: as entrevistas realizadas demostran que seguen pervivindo certos estereotipos por parte das nais e pais na selección da actividade deportiva. Se ben non é moi habitual, si que se teñen detectado casos nos que o desexo das mozas é facer un deporte socialmente considerado “masculino”, e se atopan con certa restrición por parte dos seus pais ou nais, que xa a teñen inscrita noutro tipo de actividade. Tamén se detectou que seguen vivas certas ideas preconcebidas por parte de nais e pais sobre os corpos das súas fillas e o impacto que a actividade física e deportiva pode ter neles. Porén, como sabemos, a actividade deportiva é básica para incorporar hábitos de vida saudables, e focalizar esta preocupación sobre as mozas pode ter un impacto moi negativo para a súa participación no eido deportivo.

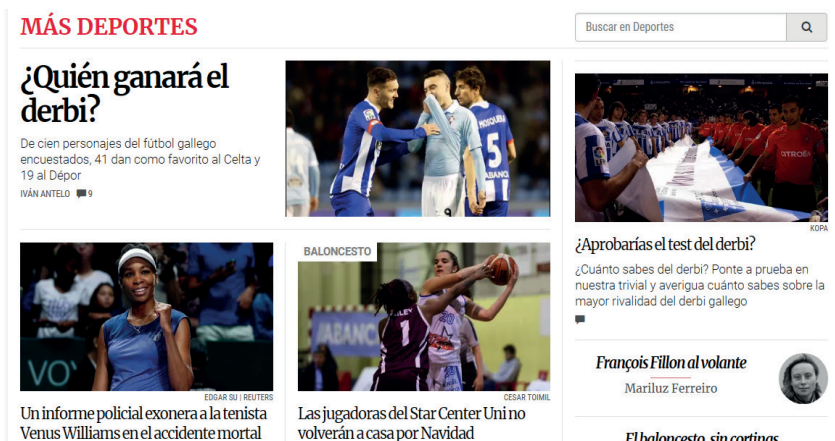
A escola: pero non só existen estes estereotipos nas familias, na escola tamén existen compañeiros/as que xulgan ás mozas que realizan deportes considerados socialmente “masculinos”, como o judo. Esta presión familiar e social deixa pegada nas rapazas, dificultando moito a entrada en certos deportes e facendo tamén que abandonen a actividade que viñan facendo, e da que gozaban. Porén, a presión ás veces é demasiado dura, e non existen mecanismos para apoiar a estas mozas. Este tipo de casos son un exemplo da necesidade que existe de traballar os estereotipos, xa que unha sociedade igualitaria debería respectar a decisión de mozas e mozos de facer o deporte que realmente desexen, libre de prexuizos de xénero.

A escola e en particular a materia de actividade física tamén debe ser un espazo de promoción do deporte nas mozas e mozos, cunha especial atención ao fomento e reforzo da actividade física nas mozas. Así mesmo, debería ser tamén un espazo onde se motive a realización de actividade física extraescolar, como son as Escolas Deportivas Municipais.

Os medios de comunicación: con respecto aos medios de comunicación, resulta evidente a escaseza de visibilidade que posúen as mulleres na sección de deportes dos principais medios de comunicación (prensa, radio ou televisión). Os medios son unha importante fonte de coñecemento das

persoas, á vez que un dos mellores instrumentos de socialización. Os medios de comunicación, sexan conscientes ou non, propoñen pautas de comportamento e modelos de referencia para toda a comunidade. Diferentes estudos (Tuchman, 1978; Bach et al., 2009) teñen sinalado a infrarrepresentación das mulleres nos medios de comunicación en distintos contextos. Así, nas entrevistas realizadas demándase unha maior visibilidade das mulleres en deportes socialmente masculinos pero tamén de rapaces en deportes considerados femininos, o que podería axudar a rachar os estereotipos de xénero. Tal e como se observa na seguinte imaxe, comeza a haber avances na visibilidade do deporte feminino nos medios de comunicación; porén, aínda hai moito camiño por percorrer no eido do tipo de novas que se presentan no ámbito do deporte, onde o fútbol masculino se atopa claramente sobrerrepresentado. Comezan a existir iniciativas persoais que tentan visibilizar o deporte feminino, como o blog “Ellas también juegan. Hablamos de mujer y deporte en Galicia” no que se van recollendo resultados de deporte feminino, facendo camiño no eido da igualdade e o deporte.

Imaxe 1. Ao final da sección de deportes comeza a visibilizarse ás mulleres

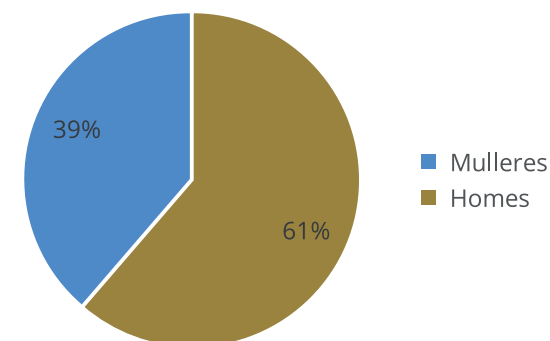

Fonte: La Voz de Galicia, 21/12/2017

3.3. O MONITORADO

En primeiro lugar, detéctase unha diferenza importante con respecto ao número de monitores e monitoras; en concreto dos cuestionarios recolleemos un total de 65 homes e 42 mulleres; polo tanto só un 39% do monitorado son mulleres.

Gráfico 4. Número de monitores/as por sexo

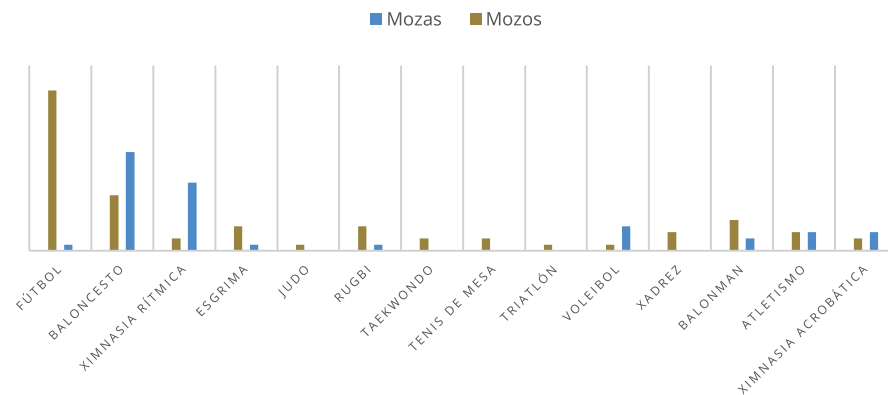
Fonte: cuestionarios. Elaboración propia

O certo é que as propias persoas entrevistadas salientan **que un incremento de monitoras podería ser un factor relevante para motivar a entrada de rapazas no deporte, xa que serían uns referentes femininos clave para que entrasen rapazas na actividade.**

Neste senso, e para rachar os estereotipos de xénero tan asentados na nosa sociedade, sería de interese incrementar tamén os referentes masculinos (monitores) en certos deportes considerados socialmente “femininos”. A continuación, no gráfico 5 preséntanse os datos recollidos nos cuestionarios onde se detecta como a distribución de monitores e monitoras varía substancialmente segundo o tipo de actividade.

Así, hai actividades como o fútbol, a esgrima, o rugby ou o balonmán, onde a presenza masculina de monitores está por riba do 70%. Porén, na ximnasia rítmica e no voleibol son as monitoras as que están por riba do 70%. Son escasos os deportes onde existe unha porcentaxe igualitaria de monitores e monitoras, como é o caso do atletismo ou a ximnasia acrobática.

Gráfico 5. Monitorado por actividade e sexo

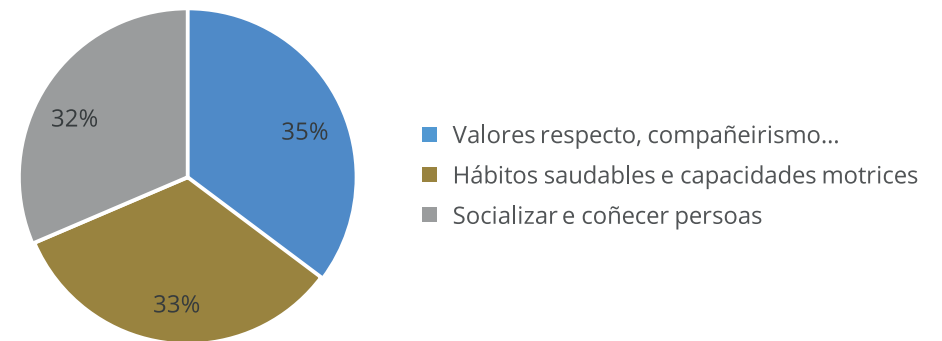
Fonte: cuestionarios. Elaboración propia

Con respecto ás idades do monitorado, hai que sinalar que dos cuestionarios recollidos, o monitorado posúe desde os 16 anos ata os 56 anos; sendo a idade media os 30,8 anos. Se facemos as medias de idade en función do sexo, o certo é que se constata unha diferenza importante, xa que os monitores teñen unha media de idade de 32,9 anos, mentres que as monitoras teñen unha media de idade de 27,9 anos. Esta diferenza pode ter diferentes causas, e en xeral, ten que ver co feito de que en moitas escolas deportivas aínda se están comezando a incorporar monitoras (novas) por vez primeira.

Por outra banda, existe **un consenso importante entre o monitorado con respecto a por que é positiva a práctica de exercicio físico**: a maioría do monitorado sinala que son tres os aspectos positivos que se obteñen da práctica

de exercicio físico por parte dos e das mozas: primeiro aprender valores de respecto e de compañeirismo; segundo, asumir hábitos saudables e desenvolver capacidades motrices e por último; e terceiro, socializar e coñecer a outros mozos e mozas é outro dos eidos positivos do deporte. Este consenso é un punto forte para poder traballar no ámbito dos valores asociados á práctica deportiva, e é un aspecto sobre o que volveremos nas propostas de mellora.

Gráfico 6. Aspectos positivos da práctica de exercicio físico

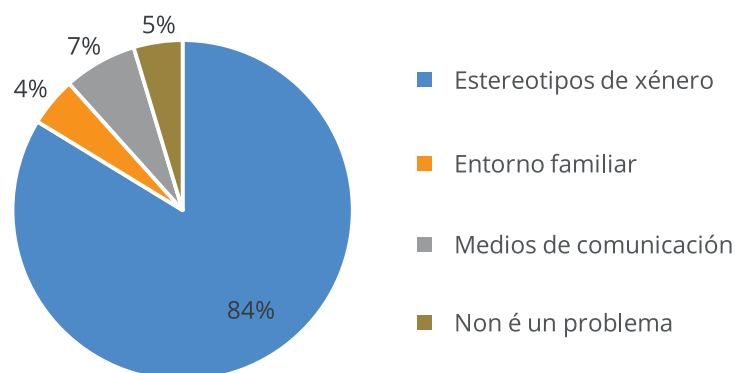
Fonte: cuestionarios. Elaboración propia.

Con respecto á formación especializada é importante sinalar que apenas existe monitorado con formación en igualdade. Das nove persoas monitoras entrevistadas, só dúas foran a algunha formación específica en igualdade. Este é un dos campos nos que algunhas persoas entrevistadas salientan que se debería fortalecer, xa que podería ser unha mellora importante. Por exemplo, con respecto ao uso da linguaxe inclusiva hai que sinalar que se ben un 87% resposta que emprega esta linguaxe, existen monitores/as que aínda non a empregan, pode que por descoñecemento ou falla de formación. Outros estudos como o realizado por Cristina López-Villar et al. (2014) con alumnado da facultade de Ciencias do Deporte e a Educación Física da Universidade da Coruña advirten da predominancia da linguaxe machista por parte non só do persoal adestrador, senón tamén das persoas espectadoras, conserxes e incluso compañeiros/as de clase. O uso de “nena” ou “nenaza”

como insulto aínda está presente no contorno deportivo, e só mediante prevención e formación en igualdade poderemos atallar este tipo de violencia simbólica cara ás mozas.

Con todo, como xa se sinalou máis arriba, **o monitorado ten unha sensibilidade importante con respecto á igualdade**, e tal e como recolleemos nos cuestionarios, posúen unha preocupación con respecto ás grandes diferenzas que existen na participación de mozas e mozos en distintos deportes. Para un 84% do monitorado, estas diferenzas débense aos estereotipos de xénero e á tradición cultural que dun xeito totalmente arbitrario determina que existen deportes socialmente masculinos ou femininos. As persoas enquisadas tamén sinalan que os medios de comunicación e o contorno familiar xogan un papel relevante na escolla de actividade física entre mozos e mozas. Só para un 5% das persoas enquisadas non existen diferenzas relevantes neste eido entre mozos e mozas.

Gráfico 7. Por que hai máis participantes dun sexo que doutro?

Fonte: Cuestionarios. Elaboración propia.

4. DESCRICIÓN DAS BOAS PRÁCTICAS RECOLLIDAS

Ao longo deste estudo puidemos constatar que nalgúns clubs xa están en marcha unha serie de boas prácticas que resulta importante visibilizar. Son medidas que semellan moi interesantes e que poden ser introducidas por outros clubs e escolas interesadas neste eido. Así, recolleemos a continuación algunhas destas boas prácticas, que non se limitan ás escolas, senón que se levan a cabo no seo dos clubs tamén en etapas posteriores, é dicir, en idades máis avanzadas. Non obstante, parécenos importante recoller todas as boas prácticas detectadas, xa que foron determinantes para elaborar posteriormente as propostas de mellora que serán recollidas no seguinte apartado.

- a) **Decálogo de valores:** por exemplo, no club Escola Hungaresa de Esgrima Pontevedra teñen unha “carta de valores” que lle entregan a todos e todas as rapazas para que sexan conscientes de que a práctica da actividade tamén vai ligada á asunción dunha serie de valores como o respecto polo/a rival, o compañeirismo e a igualdade. Semella interesante que as e os propios mozos vexan que un club defende unha serie de valores e que estes son transmitidos nos adestramentos.
- b) **Campañas específicas de captación a través de carteis:** algúns clubs e escolas deseñan campañas específicas para motivar, por exemplo, ás rapazas a facer deportes masculinizados. Así, tentan visibilizar en todos os carteis e campañas públicas a figura das mozas no deporte. Verse reflectidas nos carteis é un bo xeito de destruír estereotipos de xénero e dar exemplo de que comeza a haber mozas en deportes supostamente “masculinos”.

Imaxe 2. Cartel de clases de esgrima

Imaxe 3. Cartel de curso de xadrez

CURSO DE XADREZ 2016 - 2017
XADREZ PARA TODOS OS NIVEIS E IDADES

FAI A TUA MELLOR XOGADA COA EXP

	Luns	Martes	Mércores	Xoves	Venres
16:00-17:00	(1) NIVEL PEÓN Escolas Municipais	(1) NIVEL PEÓN Escolas Municipais	(1) NIVEL PEÓN Escolas Municipais	(1) NIVEL PEÓN Escolas Municipais	(1) NIVEL PEÓN Escolas Municipais
17:00-18:00	(1) NIVEL PEÓN Escolas Municipais	(1) NIVEL PEÓN Escolas Municipais	(1) NIVEL PEÓN Escolas Municipais	(1) NIVEL PEÓN Escolas Municipais	(1) NIVEL PEÓN Escolas Municipais
18:00-19:00	(2) NIVEL PEÓN Iniciación	(4) NIVEL TORRE Avanzado	(2) NIVEL PEÓN Iniciación	(3) NIVEL CABALO/ALFIL Perfeccionamento	(3) NIVEL CABALO/ALFIL Perfeccionamento
19:00-20:00	(3) NIVEL CABALO/ALFIL Perfeccionamento	(4) NIVEL TORRE Avanzado	(3) NIVEL CABALO/ALFIL Perfeccionamento	(2) NIVEL PEÓN Iniciación	(2) NIVEL PEÓN Iniciación
20:00-22:00	Partidas rápidas e Torneos Sociais	Clases de reforzo	(5) NIVEL ADULTOS	Clases de reforzo	Partidas rápidas e Torneos Sociais
Socio EXP	18:00-22:00	18:00-22:00	18:00-22:00	18:00-22:00	18:00-22:00

MÁIS INFORMACIÓN:
escola@xadrezpontevedra.com
650645318
www.xadrezpontevedra.com

Alguns exemplos de carteis de esgrima e xadrez

- c) **As campañas de captación nos colexios:** en diferentes escolas e clubs teñen moi en conta a captación nos colexios, visitando distintas escolas e dando a coñecer a súa actividade, coidando sempre que as persoas que van dar charlas sexan tanto homes como mulleres (deportistas) e tamén coidando que nos medios audiovisuais de apoio utilizados (presentacións, fotografías etc.) aparezan deportistas de ambos os sexos.
- d) **As campañas de captación na rúa:** diferentes clubs e escolas (xadrez, rugby etc.) fan actividades na rúa, o que permite a pais, nais e rapazada coñecer a actividade e achegarse a ela. Este tipo de actividades na rúa axudan a rachar estereotipos e ideas preconcebidas sobre determinados deportes, polo que poden ser de utilidade para incrementar a participación de todas e todos. Involucrar a pais e nais e mozos/as neste tipo de actividades é unha das estratexias que resultan útiles para achegarlles sobre todo a aqueles deportes “menos coñecidos”.
- e) **As imaxes nas páxinas web:** diferentes clubs e escolas teñen presente a importancia das imaxes nas páxinas webs e redes sociais, tentando sempre visibilizar a aquel sexo que conta con menos participantes na súa actividade. A visibilidade en Internet é moi importante, e móstrase como un punto forte dalgúns clubs que están apostando pola igualdade.

Imaxe 4. Exemplos da web do Judo Club Pontevedra

Autor imaxe: Fran Miguens Ferro

- f) **As novas nos medios de comunicación:** cando un medio de comunicación se pon en contacto cun club, a miúdo, estes tentan visibilizar a aquel sexo cunha menor participación, coa idea de rachar estereotipos asociados ao xénero. Por exemplo, balonmán, rugby ou judo adoitan visibilizar as súas xogadoras, tentando rachar así coa idea de que son deportes meramente masculinos, e tratando de enfatizar os éxitos do deporte feminino. En maio de 2017, o Pontevedra Rugby Club sacou unha nota de prensa² onde se fai patente a súa aposta polo deporte mixto e pola visibilidade das súas xogadoras nun partido amistoso en Italia, onde nun principio prohibiran xogar ás deportistas pontevedresas. Finalmente, puideron xogar, e a nova tivo unha repercusión importante nos medios.

² Póde lerse a nova na seguinte ligazón: http://www.lavozdeg Galicia.es/noticia/pontevedra/pontevedra/2017/05/31/leccion-valores-igualdad-prc-florenxia/0003_201705P31C10994.htm

Imaxe 5. A nova do Pontevedra Rugby Club

Lección de valores e igualdade del PRC en Florencia

El club pontevedrés logró que tres jugadoras de su equipo sub-14 pudiesen jugar el torneo en un equipo mixto pese a la prohibición de la normativa italiana

Fonte: La Voz de Galicia, 31/05/2017

- g) **Os torneos de deporte:** hai clubs que para visibilizar aquela actividade onde escasean participantes dun sexo, realizan torneos específicos para dar a coñecer a actividade entre mozas ou mozos. Así, por exemplo, o club Teucro adoita realizar torneos de balonmán masculino, pero tamén de balonmán feminino en pretemporada; tentando, no seu caso, facer un esforzo por difundir o balonmán feminino, xa que lles resulta máis difícil captar mozas para este deporte.

5. PROPOSTAS DE MELLORA

A partir dos cuestionarios e das entrevistas realizadas queda patente que as estratexias de intervención para fomentar a actividade física en mozas e mozos deben levarse a cabo en diferentes eidos. As propostas recollidas poñen de manifesto a necesidade de activar unha **“rede de axentes” no ámbito deportivo, escolar, familiar e nos medios de comunicación**, que consigan unha participación igualitaria de mozos e mozas nas Escolas Deportivas Municipais.

Imaxe 6. Rede de axentes para a promoción igualitaria da actividade física

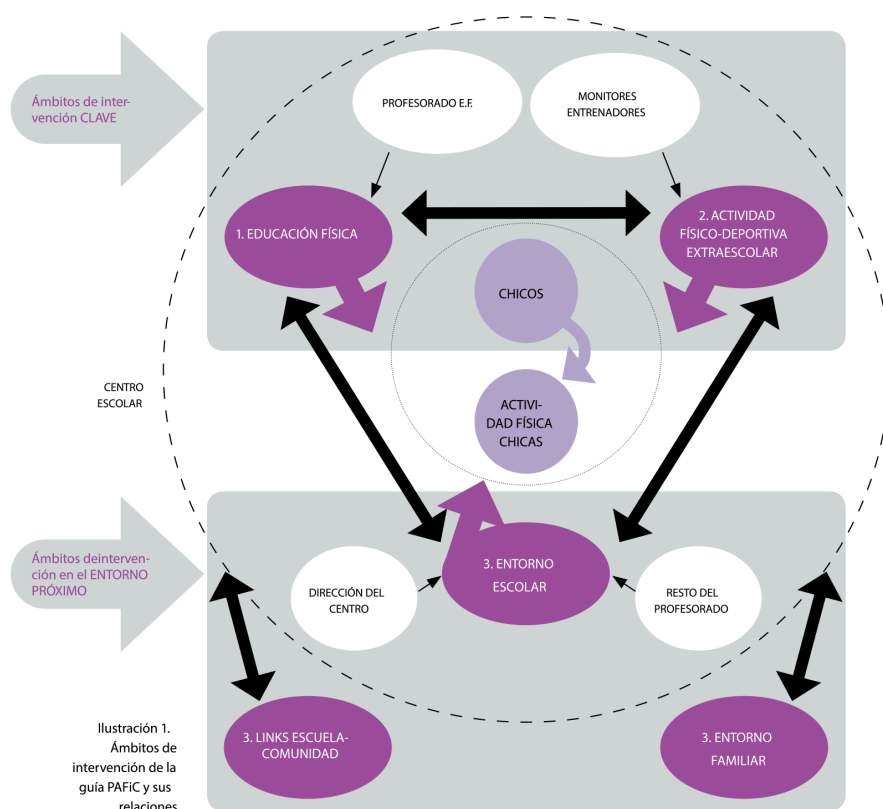

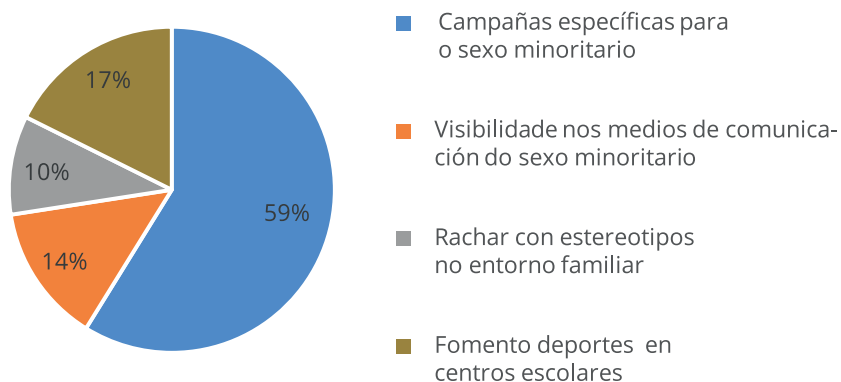
Ilustración recollida en: Guía PAFiC (2010:26)

Outros estudos consultados, como a xa nomeada Guía PAFiC (2010) tamén sinalan como eidos de intervención chave os seguintes: 1. Educación física. 2. Actividade físico-deportiva extraescolar. 3. Contorno escolar. E máis alá dese círculo, o contorno familiar e os vínculos entre a escola-comunidade. Concordamos co esquema que detallamos a continuación. Porén, engadiremos a esta ilustración o papel dos medios de comunicación como un dos axentes determinantes para o fomento da actividade física e deportiva e na promoción da igualdade neste ámbito entre mozas e mozos.

Volvendo á nosa enquisa, e en función das respostas dadas polos clubs e as boas prácticas detectadas, recolleamos catro grandes ámbitos que se asimilaran ao esquema da Guía PAFiC: o eido do deporte extraescolar, o eido escolar, o familiar e o dos medios de comunicación. Nestes ámbitos deberíase comezar a actuar dun xeito urxente co obxecto de fomentar a participación igualitaria de mozos e mozas nas Escolas Deportivas Municipais.

- **No eido do deporte extraescolar:** a realización de campañas específicas (a través de carteis, vídeos etc.) nas escolas deportivas municipais que motiven a participación de mozas en deportes masculinizados e mozos en deportes feminizados.
- **Na escola:** o fomento dos deportes desde unha perspectiva igualitaria no eido escolar, a promoción do deporte mixto na materia de educación física.
- **No entorno familiar:** rachar cos estereotipos de xénero do contorno familiar; o traballo con nais e pais tamén foi sinalado como un dos eidos importantes de mellora..
- **A visibilidade nos medios de comunicación:** sobre todo do deporte mixto e feminino, que se atopa claramente infrarrepresentado nos medios de comunicación habituais.

Gráfico 8. Propostas de mellora

Fonte: cuestionarios. Elaboración propia

O certo é que se ben os cuestionarios marcan unha liña de actuación, foron as entrevistas en profundidade co monitorado onde puidemos recoller medidas máis ricas e específicas e nas que tamén se percibe a importancia de traballar a diferentes niveis a igualdade no deporte. A continuación desenvolvemos de xeito máis completo todas as medidas achegadas polas persoas entrevistadas e que se vinculan cos catro grandes ámbitos sinalados arriba: o eido extraescolar, escolar, familiar e dos medios de comunicación.

1. **Diseño de campañas específicas para as Escolas Deportivas Municipais:** **diseño de campañas nas que se tente captar a mozas en deportes masculinizados e a mozos en deportes feminizados. Para isto, as persoas entrevistadas propoñen realizar campañas específicas con carteis que rachen os estereotipos de xénero. Recollemos propostas nas que por exemplo se empreguen carteis con referentes populares e deportivos femininos**

para a difusión de certas escolas deportivas (esgrima, xadrez, judo, fútbol etc.). E tamén o emprego de carteis con referentes masculinos noutras actividades, como voleibol. As campañas con referentes femininos sería interesante que se centraran en idades temperás (desde os 4 aos 9 anos). O uso por exemplo de carteis históricos onde se vexa a mulleres que romperon barreiras como Alfonsina Strada no ciclismo, poden ser interesantes para rachar estereotipos!

Alfonsina Strada, naceu en Italia en 1891. En 1924 decidiu inscribirse na primeira competición ciclista italiana, o Giro, inscribíndose como Alfonsin Strada.

2. **Xornadas de Portas Abertas na rúa das actividades das Escolas Deportivas Municipais:** **sería positivo realizar as actividades na rúa, o que axudaría a rachar os estereotipos de xénero asociados a cada deporte. Así mesmo, as actividades de rúa achegan tanto ás mozas e mozos como aos pais e nais ás actividades físicas. Algunha persoa propuxo que se realizaran estas xornadas de portas abertas antes do período de matrícula nas escolas, para que rapazas e rapaces poidan probar todas as actividades. Neste senso, habería que habilitar a cesión de espazos adecuados na cidade, para unha boa difusión desta proposta**

3. **Aumentar a oferta de actividades físicas nas Escolas Deportivas Municipais:** ofertar novas actividades pode ser positivo para captar a novas mozas e mozos nas Escolas Deportivas Municipais. Chama a atención que non existan deportes bastante comúns e nos que existen claros referentes femininos como por exemplo, a patinaxe artística, o bádminton, a bicicleta, ou unha escola de multideporte.
4. **Decálogo de valores para as Escolas Deportivas Municipais:** sería de interese incorporar esta boa práctica e elaborar un decálogo de valores co-educativos que asumisen as Escolas Deportivas Municipais, baseadas no trato igualitario, no respecto aos/ás compañeiros/as, e na valoración das diferenzas e o traballo pola integración social.
5. **Formación en Igualdade para o monitorado:** diferentes adestradores/as demandaron unha formación en xénero e igualdade para o desenvolvemento do seu traballo e tamén para previr e xestionar os conflitos entre mozos e mozas participantes. Unha formación específica sobre o uso de linguaxe inclusiva tamén sería interesante. Por último, a formación sobre a atención á diversidade pode ser complementaria neste eido. Por exemplo, e como podemos ver na Imaxe 7, existen xa algúns traballos que recollen unha serie de consellos para eliminar as desigualdades de xénero e que poderían ser incorporadas ás Escolas Deportivas Municipais.
6. **Mellorar a difusión de actividades das EDM:** sería de interese facer unha páxina web específica das EDM onde se dese información de cada actividade e se difundise aos medios de comunicación, redes sociais etc., atendendo ademais á difusión de actividades desde un plano igualitario (fomentando o deporte mixto e valorando os logros do deporte feminino).
7. **Mellora das instalacións deportivas:** existen pavillóns que non posúen vestiarios sinalados para mulleres e en deportes masculinizados (como rugby), quedan sen espazo para cambiarse, tendo que facelo por exemplo no local de árbitros/as. Sería importante que en todos os pavillóns existise cando menos un vestiario feminino para evitar este tipo de situacións. A

Imaxe 7. Dez consellos para eliminar a desigualdade de xénero

maiores dos vestiarios, o monitorado destaca a necesidade de mellorar certas instalacións, como A Xunqueira II e o pavillón multiusos.

8. **Actividades nas escolas:** as reunións co profesorado de Educación Física poderían motivar e informar a rapazas e rapaces da oferta deportiva que existe nas Escolas Deportivas Municipais, ademais de afondar nos aspectos positivos que posúe a realización de actividade física para o desenvolvemento das persoas. Así mesmo, sería de interese reunirse coas escolas para fomentar a actividade física tamén nos recreos, dado que os estudos específicos (ver Sandra Molinés, 2016) continúan mostrando que habitualmente os espazos de xogo (o patio dos colexios) seguen a ser empregados case de xeito exclusivo para o fútbol masculino. Iniciativas escolares que tenten promover a actividade física mixta na escola e onde se fomente unha maior diversidade de actividades físicas no patio, como baile, xogos tradicionais (consensuadas co alumnado) podería ser un bo xeito de colaborar coas escolas neste eido.

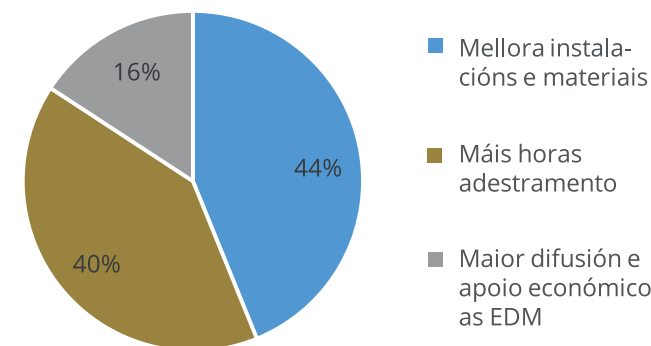
9. **Campañas específicas sobre os valores positivos do Deporte e reunión coas ANPA:** diferentes monitores/as destacaron a necesidade de poñer de manifesto os valores positivos asociados ao deporte, unha campaña destinada tanto a mozas e mozos como a nais e pais e as ANPA. Vincular a práctica de actividade física cos hábitos saudables resulta clave para motivar o exercicio de deporte. Por exemplo, sería interesante difundir entre as familias as recomendacións da OMS sobre a necesidade de practicar actividade física polo menos sesenta minutos ao día para mozos e mozas. Hai que ter en conta que diferentes estudos (ver Marques et al., 2017), mostran que a realización de actividade física de nais e pais inflúe positivamente na práctica do deporte dos seus fillos/as. Neste senso, a promoción do deporte en familia sería tamén unha estratexia de interese.

10. **Reunión cos medios de comunicación:** tamén sería importante reunirse cos principais medios de comunicación de Pontevedra e fomentar unha maior visibilidade do deporte mixto nas novas, así como un incremento dos referentes deportivos femininos. Os tempos e os espazos dedicados ao deporte mixto e feminino deberían incrementarse dun xeito importante. Neste senso, sería interesante difundir un protocolo para informar sobre as actividades deportivas. Os medios de comunicación e o Colexio de Xornalismo de Galicia deberían asumir un protocolo para informar sobre os logros deportivos de homes e mulleres, evitando o sexismo na redacción das novas e os estereotipos de xénero ao falar de mulleres deportistas (onde abundan, por exemplo, comentarios sobre o seu físico).

Por último, non queremos rematar este informe sen mencionar outro tipo de melloras (non só relativas á igualdade de xénero) que foron recollidas nos cuestionarios e que a modo de síntese presentamos a continuación. De xeito maioritario, o monitorado avoga por unha mellora nas instalacións deportivas e os materiais para poder realizar as actividades físicas; en segundo lugar, unha porcentaxe importante do monitorado tamén demanda máis horas de

adestramento e un cambio de horario; por último, tamén son bastantes os e as monitoras que reivindican un maior apoio e difusión por parte do Concello das Escolas Deportivas Municipais, axilizando tamén as subvencións económicas para esta actividade.

Gráfico 9. Propostas de melloras xerais

Fonte: Cuestionarios. Elaboración propia

6. CONCLUSIONES

Ao longo destas páxinas fixéronse patentes as palabras recollidas no *Manifesto pola igualdade e a participación da muller* (2009): “O deporte é universalmente aceptado como promotor de valores positivos; porén, é un feito que as mulleres participan menos que os homes en actividades físicas e deportivas”. Unha afirmación que esperemos que co tempo e políticas específicas, poida modificarse. As persoas enquisadas e entrevistadas, é dicir, o monitorado que traballa nas Escolas Deportivas Municipais ten clara a súa diagnose: fai falla unha “rede de axentes” (o deporte extraescolar, a escola, a familia e os medios de comunicación) que se impliquen en facer realidade a incorporación da igualdade ao

ámbito da actividade física e deportiva.

En definitiva, hoxe cada vez máis mulleres e homes son conscientes da clasificación excesivamente rixida que supuxeron os roles de xénero e senten a necesidade de introducir cambios reais na sociedade para que esta responda aos múltiples e diversos modos que existen de ser mozo ou moza, de ser home e de ser muller. Ese é o camiño cara á igualdade: **que nada nos defina, que sexamos libres para decidir o que queremos ser.**

AGRADECEMENTOS. Temos que agradecer a todos os clubs e o monitorado pola súa desinteresada colaboración ao cubrir os cuestionarios, así como tamén temos que agradecer ás persoas entrevistadas a súa boa disposición para a realización deste estudo e a súa xenerosidade á hora de trasladarnos as súas inquedanzas neste eido. Sen todas as persoas participantes nesta diagnose, sería imposible a súa realización.

ALGUNHA BIBLIOGRAFÍA DE INTERESE...

Alfaro, Élida; Bengoechea, Mercedes; Vázquez, Benilde (2010). *Hablamos de deporte: En masculino y en femenino*. Madrid: Instituto de la Mujer.

Alvariñas, Myriam; Fernández, M^a de los Ángeles e Cristina López (2009): Actividad física y percepciones sobre deporte y género, *Revista de Investigación en Educación* n° 6, pp. 113-122.

Bach, Marta; Altés, Elvira; Gallego, Joana; Plujà, Marta e Montserrat Puig (2000). *El sexo de la noticia. Reflexiones sobre el género en la información y recomendaciones de estilo*. Barcelona: Icaria.

CSD (2009). *Manifiesto pola igualdade e a participación da muller no deporte*.

Ellas también juegan. Hablamos de deporte y mujer en Galicia, dispoñible en: <https://ellastambienjuegan.wordpress.com/> (consultado: 20/12/2017).

Fernández, Emilia (dir.) (2010): *Guía PAFiC, para la promoción de la actividad física en chicas*, Madrid: Instituto de la Mujer, Ministerio de Igualdad.

Fernández, Emilia (2013): “La Guía PAFiC: Una alternativa de intervención educativa para promover la actividad física en las chicas”, *Tándem: Didáctica de la educación física* n° 41, pp. 14-21.

Fernández, Mª Ángeles e López, Cristina (2012): “La participación de las mujeres en el deporte. Un análisis desde la perspectiva de género”, en Mosquera, M. J. (coord.): *I Ciclo de Conferencias Xénero, Actividade Física e Deporte, 2009-2010*.

López Villar, Cristina (2017): *Pioneiras do deporte en Galicia*, A Coruña: Deputación da Coruña.

López-Villar, Cristina; Pérez, Andrea; Diéguez, Noelia; Castro, Marina; Carballo, Lara e Fátima Campaña (2014): “A linguaxe como medio de violencia simbólica no deporte” en *II Xornada Universitaria Galega en Xénero*, Universidade da Coruña, Universidade de Vigo e Universidade de Santiago de Compostela, pp. 225-233.

Marques, Adilson; González, Miguel; Martins, João; Fernández-Villarino, María A. e Francisco Carreiro (2017): “Relación entre la actividad física de los adolescentes y

la de madres/ padres” en *Revista de Psicología del Deporte* Vol. 26, nº 1, pp. 145-156.

Molinés, Sandra (2016): La coeducación en un centro educativo: análisis del patio escolar, Tesis Doctoral, Universitat de València.

Organización Mundial da Saúde (OMS) (2010): *Recomendaciones mundiales sobre actividad física para la salud*, disponible en: http://apps.who.int/iris/bitstream/10665/44441/1/9789243599977_spa.pdf (consultado: 10/06/2017).